

Діячі суспільно-християнської течії наголошували на важливості й значенні рідної мови у житті суспільства. 6 лютого 1895 р. О. Барвінський, виступаючи на засіданні Державної ради щодо мовних питань, наголошував на тому, що «мова є власне тим сполучником, що зєднує індивіду в різко визначні народні індивідуальності, кладе основи до їх окремишого існування і дає зародок до самостійного, питомого життя. Матерня мова є, отже, і остане природним органом наших найглубших думок, нашого внутрішнього життя, оно є сею животворною, творчою силою, і тому матерня мова так тісно зв'язана з самосвідомістю народності» [11, с. 39].

Таким чином, О. Барвінському вдалось досить багато зробити для покращення політичного, економічного та культурно-освітнього стану українців у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. Проте кардинально змінити ситуацію на користь українців селянства він не зміг через чвари у українському політичному таборі та ставленні місцевої польської влади.

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Тарас Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с. 2. Аркуша О. Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. – 34 с. 3. Барвінський О. Значіння українсько-руського народу для Австро-Угорщини. – Львів: Накладом автора, 1912. 4. Барвінський О. Українсько-руський університет // Руслан. – 5 жовтня 1903. – С. 2–3. 5. Барвінський Ол. Обдовження хліборобів і аграрна реформа. Передрук з «Економіста» // Руслан. – 25; 26; 27; 28 жовтня 1904. 6. Вистріли з двох противних таборів // Руслан. – Ч. 1. – 1 (13) січня 1898. – С. 2. 7. Гриб О. Внесок Олександра Барвінського в національно-культурне відродження західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX століття / Гриб О. І. // Українська культура: питання історії, теорії, методики. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених: У 2 ч. – Ч. 1. / Упоряд. І. М. Цуркан. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 6–9. 8. Задачі руских бурс і руских шкіл в справі приросту рускої інтеліген-

ції // Руслан. – 26 червня 1904. – С. 1. 9. Кліш А. Економічні та освітні аспекти діяльності християнсько-консервативного руху в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. Б. Кліш // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – Вип. 4. – С. 88–98. 10. Кліш А. Проблеми соціально-економічного розвитку Східної Галичини у діяльності Католицько-руського народного союзу / Андрій Кліш // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2. – С. 31–35. 11. Левицький І. Олександр Барвінський в історії культурного движіння руского народу на Прикарпатті / Левицький І. Е. – Львів, 1901. – 118 с. 12. Новинки // Руслан. – 23 березня 1900. – С. 2. 13. Потреба ширшої організації хліборобсько-економічної. // Руслан. – 1905. – 16 березня. 14. Промова пос. Барвінського в бюджетовій комісії д. 25-го жовтня 1897 в розправі над законами о підмогах з фондів державних наслідком елементарних шкід // Руслан. – 28 жовтня 1897. 15. Промова пос. Барвінського в розправі над справозданем комісії краєвого господарства о спілках рільничих на вечірнім засіданню крайового сейму д. 18-го лютого 1898. // Руслан. – 27 лютого; 1; 2 березня 1898. 16. Промова пос. Барвінського при мотивованню внесенню в крайовому соїмі начерку о обов'язкових спілках рільничих на засіданню дня 14. Січня 1898. // Руслан. – 16 січня 1898. – С. 1. 17. Промова посла Олександра Барвінського виголошена в радї державній в загальній розправі бюджетовій при бюджеті міністерства просвіти дня 17. Марця 1902 // Руслан. – 23 березня 1902. – С. 2–3. 18. «Сільський Господар» // Руслан. – 4 квітня 1905. – С. 2. 19. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державності в Галичині: Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. / Отець І. Сохоцький. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. 20. Статут політичного товариства під назвою «Католицький русько-народний союз» // Правда. – 1896. – Ч. 41. – С. 493–495. 21. У посла Ол. Барвінського... // Руслан. – 1903. – 28 лютого. 22. Учителські семінарії в бюджетовій комісії // Руслан. – 2 лютого 1902. – С. 4. 23. Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1901/1902. – S. 611–617.

УДК 94(477):321.64

Катерина Кобченко

Тоталітаризм і Україна: досвід минулого та виклики сучасності

У XX ст. українство пережило владу радянського тоталітаризму, до якого додалися окупаційні практики націонал-соціалістичного режиму. Реакція українців на ці форми панування була різною – від сприйняття та співпраці із цими режимами до різних форм опору чи протистояння їм – збройного чи ненасильницького. Водночас спадок та досвіди тоталітаризму нині набувають особливої актуальності, насамперед у зв'язку із зовнішньою політикою путінської Росії та заявленої нею ідеї нової інтеграції (пост)радянського політичного простору. Тому наукове осмислення тоталітарного минулого є важливою складовою його подолання, а також і протистоянням спробам його реанімації.

Ключові слова: політичний режим, тоталітаризм, більшовизм, націонал-більшовизм, зміновіхвістство, соціалізм, сталінізм, націонал-соціалізм, окупація, еміграція.

Totalitarianism and Ukraine: Experience of the Past and the Challenges of the Present Time

In the 20th century Ukrainians experienced the power of the Soviet totalitarianism supplemented by the occupation's practices of the national-socialist regime. The reaction of the Ukrainians on these forms of governance was different – from acceptance and collaboration with these regimes until the different forms of resistance both military and nonviolent. At the same time the inheritance and experience of totalitarianism now become especially actual, first of all because of the foreign policy of the Putin's Russia and proclaimed by it idea of the new integration of the (post)soviet political space. Thus, the scientific conception of the totalitarian past is an important part of its overcoming as well as the confrontation to the attempts of its reconstruction.

Keywords: Political Regime, Totalitarianism, Bolshevism, National Bolshevism, 'Change of Signposts', Socialism, Stalinism, National-Socialism, Occupation, Emigration.

Тоталитаризм и Украина: опыт прошлого и вызовы современности

В XX в. украинство пережило власть советского тоталитаризма, дополненную оккупационными практиками национал-социалистического режима. Реакция украинцев на эти формы правления была разной – от принятия и сотрудничества с этими режимами до разных форм сопротивления или противостояния им – вооруженного или ненасильственного. В то же время наследие и опыт тоталитаризма ныне приобретают особую актуальность, прежде всего в связи со внешней политикой путинской России и заявленной ею идеи воссоздания (пост)советского политического пространства. Поэтому научное осмысление тоталитарного прошлого является важной составляющей его преодоления, а также и противодействию попыткам его реанимации.

Ключевые слова: политический режим, тоталитаризм, большевизм, национал-большевизм, сменовеховство, социализм, сталинизм, национал-социализм, оккупация, эмиграция.

У XX столітті Європа стала місцем постання трьох тоталітарних режимів – комуністичного радянського, німецького націонал-соціалістичного та італійського фашистського. Два перших безпосередньо стосувалися України як місця реалізації їхніх панівних стратегій. Особливе місце в цьому ряду належить радянському (комуністичному) тоталітаризму, який постав найпершим, проіснував найдовше й не був, на відміну від двох інших, знищений Другою світовою війною, але в результаті перемоги над Третім Рейхом забезпечив продовження свого існування ще майже на півстоліття.

Більше того, значна частина української історії XX ст. пройшла у складі СРСР – держави, яка від початку свого заснування постала у формі більшовицької диктатури. Свого апогею радянський тоталітаризм зазнав у період сталінізму, який деякі дослідники означають як «революційний тоталітаризм» [8, с. 166–167]. Він позначився становленням культу особи, масовими репресіями та знищеннями мільйонів людей за політичними чи соціальними мотивами, прискоренням модернізаційних процесів у соціально-економічній сфері в формі примусової колективізації та індустріалізації, які також супроводжувалися мільйонами людських жертв.

Серед науковців не існує єдиної думки щодо верхньої межі радянського різновиду комуністичного тоталітаризму; так, дехто завершує його смертю Сталіна та розвінчанням його культу, означивши пізній радянський лад як авторитаризм; інші дослідники вважають весь період радянської історії до розпаду СРСР у 1991 р. тоталітарним. З такою точкою зору можна погодитись із певними застереженнями, адже слід врахувати зміни радянського ладу до та після Другої світової війни, а надто – після смерті Сталіна. Попри те, що зі смертю Сталіна, хрущовською «Відлигою» та розвінчанням культу особи мала місце відмова від найбільш принципових складників тоталітарного ладу – диктатури вожда та форм масового терору, основні риси тоталітаризму було збережено, а саме: панівну ідеологію, однопартійну систему, контроль за настроями суспільства та переслідування інакودумства, яке хоч і набуло менших масштабів та більш «адресного» характеру, не припинялося впродовж усього періоду існування СРСР. Продовжувала, як і раніше, діяти також система злиття форм партійного та державного управління, планова економіка, мали місце мобілізаційні кампанії суспільно-політичного та економічного характеру.

Безпосереднім продовженням найбільш радикальних форм радянського тоталітаризму – сталінського – стала Друга світова війна, в якій радянський режим зіткнувся з німецьким націонал-соціалізмом, і в якій Україна була місцем дії та об'єктом реалізації геополітичних прагнень та імперських стратегій, – хоча сам початок війни став безпосереднім результатом політичного союзу обох тоталітарних режимів.

Вважаємо, що розглядати панування сталінського та нацистського режимів в Україні слід у їхньому взаємозв'язку – не лише тому, що обидва мали спільні риси, але й насамперед тому, що два десятиліття панування радянської влади у більшій частині України та окупація нею Західної України у вересні 1939 р. із подальшим насадженням радянського режиму суттєво змінювали суспільство й зумовили специфіку сприйняття ним нацистської окупації. Також і в повоєнний період державно-ідеологічний конструкт радянського ладу тримався, значною мірою, на ідеї перемоги над нацизмом, не лише легітимуючи у такий спосіб власне існування, але й стверджуючи безпомилковість та невідступність своєї політики.

Досліджуючи особливості панування в Україні тоталітарних режимів, слід зважати на ту обставину, що тут нацистська

окупація стала продовженням репресивних тоталітарних стратегій радянської влади, змінивши класову ідеологію терору расовою теорією. Також і звільнення від фашизму принесло не свободу, а повернення радянського ладу. «Для самої України німецька окупація стала катастрофою у межах іншої катастрофи. Вона виявилася продовженням 25-річної політики насильства, яка від 1928–29 рр. здійснювалася Сталіним, а в 1941–44 рр. – Гітлером, після чого до середини 1950-х рр. – знову Сталіним та його наступниками» [11]. Тож, на відміну від Західної Європи, Україна, разом із Білоруссю й від 1939 р. – країнами Балтії – пережила подвійний тягар двох тоталітарних диктатур, що дало підставу Т. Снайдеру образно окреслити ці території як «криваві землі» [12].

Утвердження радянського тоталітаризму в Україні

Становлення радянської влади в Україні було частиною більшовицького проекту з відбудови на колишніх теренах Російської імперії радянської державності, яка не мислилася ідеологами більшовизму без України. Тож наступ більшовиків в Україні та їхнє протистояння з українськими урядами відбувалися шляхом російської збройної агресії, якій, проте, надавався вигляд внутрішньо-українського громадянського конфлікту. Як відомо, більшовицький наступ на Україну виявився успішним лише з третьої спроби на початку 1920-го р., а становлення Української СРР здійснювалося за зразком радянської Росії, тоді як атрибутика та риторика національної української державності грала декоративну роль.

Методами зміцнення радянської державності в Україні були різні практики прямого і прихованого впливу й маніпуляцій у питаннях державної (дез)інтеграції. Так, на рубежі 1917–1918 рр., у рамках боротьби із Українською Центральною Радою більшовицькі уряди ініціювали «парад суверенітетів» у вигляді Донецько-Криворізької (з центром у Харкові) та Одеської радянської республік, а також Радянської соціалістичної республіки Тавриди. Своє порушення суверенітету України більшовики маскували внутрішнім українським протистоянням, удаючи, що російських більшовицьких сил в Україні немає: так, Ленін особисто ставив завданням «рішуче й беззастережне перелицьовування наших частин, що є на Україні, на український лад», зокрема «заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком – він повинен називатись просто Овсієнком» [3, с. 50].

Ця історія самопроголошених регіональних радянських республік на теренах України знаходить аналогі в сьогоденній політичній ситуації в Україні, а для ідеологів так званих ДНР та ЛНР названі історичні прецеденти навіть слугували підґрунтям їхніх сепаратистських прагнень; так само межі тодішніх «суверених» соціалістичних республік загалом співпадають із кордонами, в яких нинішні кремлівські адепти більшовицької національної політики локалізують т. зв. «Новоросію».

Проте, оскільки головною метою більшовиків був контроль над цілою Україною, після капітуляції союзної українським урядам Німеччини 11 листопада 1918 р. та відповідно поразки українських урядів – УНР та Гетьманату П. Скоропадського, – вони самі сприяли рішучій ліквідації цих локальних радянських республік, які проіснували по кілька місяців, та виступили за об'єднання українських теренів під власним контролем у рамках УСРР. Це здійснювалося шляхом приховування військової присутності російських більшовиків в Україні та завдяки представленню цього протистояння як внутрішнього конфлікту. Так, у відповідь на свої ноти до більшовицького керівництва Росії голова уряду Директорії В. Чехівський отримував відповіді про відсутність російських

військ в Україні та здійснення військових операцій «цілком незалежним» урядом української радянської республіки. Очевидно, що сучасна практика приховування В. Путіним російської військової присутності на Донбасі та заперечення упродовж тривалого часу російського громадянства «зелених чоловічків» у Криму, яких намагаються видати за місцеві «сили самооборони», сягає більшовицьких традицій.

За доби сталінського «великого стрибка», який полягав у прискореній індустріалізації та тотальній колективізації, форми адаптації більшовизму до національної політики виявилися непотрібними, їх було замінено тоталітарними практиками державного панування, які передбачали уніфікацію політичного життя, викорінення інакодумства та встановлення панівної ідеології, на заваді поширення якої стояло, зокрема, національне культурне життя. Тому останнє слід було максимально ліквідувати, допасувавши його рештки до потреб радянської дійсності.

Тож поступово російський компонент стає культурною домінантою радянської державності сталінських часів, здійснюється наступ на українську науку та культуру – знищуються наукові установи ВУАН, переслідуються науковці – причому не лише затавровані як «буржуазні націоналісти» (С. Єфремов, М. Грушевський), але й їхні опоненти – учені-марксисты (М. Яворський). Переслідування української інтелігенції, розпочате у першій половині 1930-х рр., супроводжувалося поступовою русифікацією навчання та й самої української мови.

Не задовольнившись переслідуванням національної культурної та політичної еліти як потенційних носіїв «націоналізму» та ідеї української самостійності, Сталін застосував в Україні винахід більшовиків – терор голодом як форму карально-репресивних акцій та винищення людського потенціалу для національного спротиву. Більшість українських дослідників Голодомору, нсамперед С. Кульчицький, слушно зазначають, що терор голодом явно виходив за межі покарання спротиву селянства як соціальної категорії – це вже вирішувалося колективізацією. Натомість Голодомор як цілеспрямована акція супроводжувалася закриттям російсько-українського кордону, обмеженням пересування селян та фактичним приреченням їх на смерть. Провал хлібозаготівель пов'язувався із саботажем з боку селянства, а той, своєю чергою, – із підривною діяльністю націоналістів, які зміцніли в роки українізації. Проте у своїй антиукраїнській політиці Сталін, на відміну від Гітлера, який не приховував власних расистських планів, завуальовував свої політичні проекти, нсамперед Голодомор, не розкриваючи офіційно власних антиукраїнських та репресивних намірів.

Таким чином, на думку сучасних дослідників, доба «великого терору» мала в Україні більш тяжкі наслідки, ніж у Росії, адже була спрямована не просто проти інтелігенції, але й проти української національної культури та її діячів. У підсумку, від сталінського масового терору Україна постраждала більше за Росію, адже останній почався для неї не у 1937, а в 1933 р. і мав, таким чином, кілька хвиль.

Ситуація із офіційним міжнародним визнанням у 1930-х рр. факту Голодомору в Україні теж має паралелі із сучасністю у сенсі політики, успадкованої нинішню Росією від СРСР, яка полягає у замовчуванні та підтасовці інформації, об'лаштуванні «потьомкінських сіл» для приховування факту та масштабів трагедії, у дезінформації, пропаганді та використанні праці лояльних до режиму журналістів. Подібною є також і нинішня інформаційна політика Росії в Європі та США, яка включає залучення власного інформаційного

лоббі, медійних ресурсів та лояльних до Росії політиків. Вона сягає корінням 1930-х рр., коли співцями «радянського раю» та тими, хто «розвіював чутка» про Голодомор в Україні, виступили, зокрема, французький політик Е. Ерріо та американський журналіст У. Дюранті.

Отже, методи терору, де-українізації, асиміляції вкупі з переслідуванням інакодумства та репресіями були апробовані в Україні радянською владою з моменту її утвердження. Масовий терор слугував основним методом побудови радянської державності, а по відношенню до українців мав свої особливості. Упокорення голодом (як дієве «доповнення» до явно недостатніх для вироблення прорадянської лояльності практик розкуркулення, колективізації та переслідування інтелігенції) слугувало таким методом впливу та придушення опору для Центрально-Східної України.

Після приєднання Західної України радянська влада так само незабаром розпочала своє утвердження з репресивних акцій, викликавши швидке розчарування навіть тих представників місцевого українства, які ще вбачали у ній кращу альтернативу польській владі. Кількість жертв репресій та розстрілів з боку НКВС в Західній Україні сягала, за різними даними, до 40–50 тисяч осіб.

Україна в Другій світовій війні: баланс втрат і наслідків

Територіальна роз'єднаність українців у міжвоєнний період, нсамперед між СРСР та Польщею, після невдалих спроб відновлення власної державності у роки національної революції 1917–1921 рр. призвела до розшарування політичних поглядів українства і, як наслідок, – до розподілу по різних політичних та військових таборах у Другій світовій війні, так що українці, за визначенням С. Грабовського опинилися «по три боки фронту»: як у складі Червоної армії та армій країн-союзниць, так і у лавах німецьких військових підрозділів (дивізія СС Галичина) й збройних формувань УПА – національних сил опору, які проголосили своєю кінцевою метою боротьбу з обома тоталітарними (окупаційними) режимами та досягнення державної незалежності України. Сюди слід додати також службу кількох тисяч українців у лавах польської армії, які перебували у ній на момент укладання пакту Молотова-Ріббентропа, наслідком якого був початок Другої світової війни та поділ Польщі між двома тоталітарними державами.

У той час як у СРСР втілювався проект виховання радянської ідентичності, який мав частковий успіх, значна частина українців Польщі та емігрантів у країнах Західної Європи схилилися до націоналістичної ідеології та організації, взірцем для якої слугували європейські праворадикальні рухи, нсамперед італійській фашизм, та вбачали в гітлерівській Німеччині союзника у боротьбі з більшовицьким пануванням в Україні. Підставою та історичним прецедентом для цього слугували союзницькі угоди Центральної Ради, а пізніше – Гетьманату Скоропадського з державами Осі та пам'ять про німецьку військову допомогу в боротьбі з більшовиками у 1918 р. Водночас розчарування у панівних практиках більшовизму та польській політиці щодо Західної України робило праворадикальні ідеї привабливими для частини українців.

Проте, коли справжні наміри нацистів на окупованих «східних територіях» (значну роль у яких відігравала Україна) незабаром стали очевидними, ілюзії частини українців були зруйновані. Ці наміри полягали у реалізації расистської ідеології завоювання життєвого простору для «расово вищих» германців. Частиною цих планів було масове винищення

східно-європейського єврейства, що здійснювалося переважно шляхом розстрілів (Київський Бабин Яр став для цього випробувальним майданчиком). Передбачалося також значно скоротити чисельність слов'ян, що, на щастя, не було реалізовано повною мірою. Натомість запроваджена нацистами практика депортацій на примусову працю до Німеччини, збереження колгоспної системи, інші форми насильства та репресій, насамперед методи винищення радянських військовополонених голодом і важкою працею (які знаходили перегуки із попередніми практиками радянської влади стосовно «класових ворогів»), викликали обурення та конфронтацію значної частини населення стосовно до тих, хто позиціював себе визволителями від більшовизму, проте виявився новим окупантом. Очевидними колоніальні наміри нацистської Німеччини щодо України стали при вирішенні питання державної незалежності України, на підтримку якої сподівалися представники ООН, але яка полягала у переданні Карпатської України союзній Угорщині у 1939 р., а надалі – у протидії спробі проголошення Української держави у Львові в червні 1941 р. Усе це призвело до постання третьої військової сили – націоналістичного руху опору – який оголосив війну обом тоталітарним режимам.

Таким чином, у роки Другої світової війни Україна виявилася не лише місцем бойових дій та зоною окупації, але й ареною реалізації основних панівних практик нацизму, що дає підстави стверджувати, що практично всі центральні проблеми та наративи, які стосуються Другої світової війни, є типовими також для України. Третій Райх не обрав спеціальної стратегії щодо України у тому сенсі, якою вона була для деяких союзницьких для нього країн, таких як Словаччина; натомість Україна розглядалася лише як потенційний життєвий простір для німців та спосіб послаблення Радянського Союзу.

Підсумки війни для України були руйнівними, насамперед у сенсі знищення та загибелі значної кількості населення. На її тернах разом із бл. 1,5 млн знищених євреїв було завдано удару культурній традиції східноєвропейського єврейства, яке традиційно проживало у *штетлах* на теренах колишньої російської імперської зони осілості. Поряд із ними жертвами масового знищення стали роми та політичні опоненти націонал-соціалізму (комуністи, партизани, члени ООН). «Сам режим окупації призвів до загибелі трьох – максимум чотирьох мільйонів жертв, сотні тисяч полягли надалі на примусовій праці в Райху, в ГУЛАГу, а також у подальшій війні НКВС проти УПА, окремо десятки тисяч – у результаті масових знищень з боку самої УПА. Загинуло близько 1,5 мільйонів червоноармійців з України. Тож можна приблизно оцінити, що від п'яти до шести мільйонів осіб з теренів України (у її нинішніх кордонах) упродовж 1941–1945 рр. загинули неприродною смертю. На жаль, на сьогодні не було здійснено нових обрахунків, які б уможливили точніші оцінки. Та навіть названа цифра є, поза сумнівом, величезною, складаючи 25–30 % усіх людських втрат по СРСР» [11]. Натомість українські дослідники зазвичай називають вищу цифру – до 8 млн жертв.

Змінилися також територіальні межі радянської України унаслідок закріплення за нею анексованих у Польщі в 1939 р. Західноукраїнських земель та приєднання у 1946 р. Закарпаття. Внаслідок гітлерівської та сталінської національної політики, а також антипольських акцій УПА на Волині істотно змінилася також етнічна карта України: у 1943–44 рр. поляків було знищено або вигнано, до цього в 1946 р., додалися радянсько-українські обміни населен-

ням. Практично не лишилося в Україні й німецьких громад. У підсумку населення України по війні стало більш етнічно однорідним й складалося, значною мірою, з українців (на яких чекала подальша політика русифіції) та росіян.

Цей процес доповнювався депортацією кримських татар у травні 1945 р., тоді ще з теренів РСФСР, та подальшим заселенням Криму російським етнічним населенням. Із входженням у 1954 р. Криму до складу Української РСР наслідки цієї демографічної політики стали проблемою України, яка нині, після анексії Криму Росією, набула нового звучання та особливої гостроти. Таким чином, політика тоталітарних режимів, включно із наслідками Другої світової війни, визначила соціальну та національну структуру українського соціуму не лише повоєнного часу, але й, частково, – сьогодення.

Перемога у Другій світовій війні дозволила пролонгацію існування радянського ладу, що набуло у самому СРСР ідеологічної формули «переможців не судять», яка мала слугувати демонстрацією переваг та прогресивності соціалізму радянського зразка перед переможеним нацизмом і певною «індульгенцією» щодо майбутньої політики СРСР – як внутрішньої, так і зовнішньої. Радянська політична система зберегла свої основні риси та здобула важелі міжнародного впливу, поширивши їх насамперед у рамках утвореного після Другої світової війни т.зв. соціалістичного табору. Характер цього впливу виявився насамперед у придушенні антирадянських повстань у 1956 р. в Будапешті та у 1968 р. у Празі. Ця практика протистояння систем неминуче призвела до конфлікту СРСР зі світом західних демократій, набувши форм Холодної війни.

Тож одним із найбільш значних наслідків Другої світової війни стала нова легітимація радянського ладу як переможця у війні. Повоєнне утвердження сталінського режиму стало можливим не лише в Україні, він утворив зону впливу в країнах Центральної Європи, які склали так звані режими народної демократії. Радянська реставрація принесла із собою нові репресії, цього разу проти політичних опонентів режиму – учасників бойових дій УПА, оголошених нацистськими колаборантами. Це мало далекосяжні політичні та ідеологічні наслідки для сьогоденної України: образ «фашиста-бандерівця» став настільки стійким ідеологічним кліше, що з легкістю отримав нове життя, будучи відродженням у наш час російською пропагандистською машиною.

Українці під владою тоталітарних режимів – жертви та виконавці

Історія тоталітаризму в Україні включає також питання ставлення до режиму самих українців. Стратегії поведінки різних представників українства були різноманітними й визначалися різними чинниками – соціальними, територіальними і часовими, а також індивідуальними життєвими обставинами. Бездержавним націям, таким як українці, доводилося шукати власні відповіді на виклик часу, який покликав до життя тоталітарні режими.

Однією з форм участі українців у розбудові радянської державності стала ідеологія націонал-комунізму, яка поєднувала соціалістичні ідеї із національним питанням. Щоправда, значну більшість провідних діячів цього напрямку (представників українських партій боротьбистів та УКП) більшовикам вже на початку 1920-х рр. вдалося включити до КП(б)У як складової частини РКП(б). Таке політичне приєднання українських націонал-комуністів більшовики на чолі з В. Леніном вважали своєю значною заслугою. Тоді як КП(б)У від самого початку формувалася як відгалуження російського більшовизму – перші два з'їзди цієї партії відбулися

у 1918 р. у Москві. Однією з форм політичної переорієнтації та примирення із радянським ладом стало також «змінові-хівство» – повернення до УРСР 1920-х рр. ряду українських діячів (насамперед М. Грушевського); їхня трагічна доля та подальше розгортання практик радянського тоталітаризму унеможливили оптимістичні ілюзії щодо радянської влади, збільшивши кількість українських інтелектуалів-емігрантів, які стали переконаними опонентами радянського ладу, викриваючи світу його злочини проти українства [1].

Відповідно до державних потреб у рамках загальної національно-культурної політики СРСР вироблялися форми української радянської культури. Якщо у 1920-х рр. такою формою національного розвитку була ініційована владою українізація (у рамках загальної політики коренізації як спроби адаптувати національні форми культури до радянської дійсності), то у 1930-і рр. так само централізованим стало й згортання цієї політики – із подальшими репресіями щодо її активних діячів. Українізація, яка здійснювалася під партійним керівництвом директивним шляхом, була водночас спробою зберегти контроль партії та російськомовних пролетарських міст над україномовним селом. Таким чином, процес національно-культурного розвитку перебував під контролем влади, його національне оформлення мало слугувати прикриттям більшовицького змісту. Тому українізація мала лише частковий успіх, переважно у середовищі самого українського населення, яке її підтримало, проте наражалося на значний опір російськомовної інтелігенції, а на рівні політичних еліт залишалась формальним актом. Найбільш проблемними для українізації були сфери партійного керівництва, вищої освіти та промислового пролетаріату, особливо на Сході України, де наслідки українізації виявилися мінімальними [10, с. 137].

У повоєнні роки мала місце певна модифікація форм національно-культурного життя українців – так, у рамках загальнорадянської доктрини відбулося конструювання національних історичних наративів, цілком узгоджених із концепцією російського народу як «старшого брата» решти народів СРСР, насамперед українського. Ця концепція включала виділення когорти національних героїв, які відповідали як ідеї культурного розвитку, так і соціальним інтересам поневоленого народу в минулому й могли слугувати символом об'єднання з російським народом. До цієї когорти було віднесено «канонічні» образи «національних поетів-демократів» Тараса Шевченка та Івана Франка та «воз'єднувача України з Росією» Богдана Хмельницького. У рамках таких підходів українські радянські інтелектуали шукали національний варіант інтерпретації минулого як «правильний баланс між національною історією та класовим аналізом, між українською національною гордістю і колінкуванням перед старшим російським братом» [4, с. 79].

Виявом радянської національної політики стали акти, що мали підкреслити заслуги союзних республік України та Білорусі у Другій світовій війні, які, щоправда мали номінальний характер: так, Українська РСР разом із Білоруською стала співзасновницею ООН (від чого радянська влада отримувала дивіденди – демонструвала формальний суверенітет союзних республік, здобуваючи при цьому додаткові голоси при вирішенні принципових питань); більш раннім формально-символічним актом такого роду було перейменування у 1943 р. чотирьох фронтів Червоної армії на Українські.

Іншою формою відповіді українства на наступ тоталітарного режиму був дієвий збройний опір йому з боку українського націоналістичного руху. Опинившись у складі авторитарної Польщі, яка проводила активну політику асиміляції західних

українців, а з 1939 р. – під владою радянського тоталітарного режиму, частина українців звернулася до радикальних моделей політичної активності, які водночас мали за взірць праві політичні рухи фашистського типу, що якраз набували ваги у міжвоєнній Європі, та орієнтувалися на партнерство з ними – насамперед із німецьким націонал-соціалізмом.

Український націоналізм став, таким чином, національною відповіддю на політичні тенденції часу, й водночас – формою української боротьби із тоталітарними державами методами, близькими до тих, які застосовувалися цими державами. Нині, коли Україна знову стоїть перед необхідністю виборювати територіальну цілісність та незалежність, питання історії українського націоналізму та ролі його провідних діячів набувають актуальності та навіть популярності, будучи оточеними ореолом героїчної романтики. Феномен УПА – власної армії бездержавної нації – потужного чинника анти-радянського опору також усе частіше стає об'єктом наукових досліджень. Проте його осмислення все ще є предметом гострих дискусій та контрверсійних оцінок, не позбавлених ідеологічних кліше та політичних детермінант. Тож оцінки українського націоналізму й діяльності ОУН та УПА нерідко тяжіють до суб'єктивності: дослідники схиляються або до апології його як національного збройного формування (наратив, відповідно до якого основним змістом української історії є творення власної державності), на іншому боці – тенденційна оцінка представників цього руху як німецьких колаборантів та профашистської організації, підкреслення насильницьких методів боротьби та досягнення цілей, які застосовувала УПА.

У цьому відношенні досить уваженою виглядає позиція українського дослідника О. Зайцева, який наголошує на необхідності розрізнення інтегрального націоналізму державних націй, які мали імперські претензії на територіальне розширення за рахунок інших народів, від інтегрального націоналізму бездержавних націй, у тому числі й українців, які мали на меті насамперед власне національне визволення, хоча і застосовували задля цього насильницькі методи, «поєднуючи авторитаризм і тенденцію до поглинання людини нацією з прагненням визволення цієї нації, а отже, й людини». Він, услід за Дж. Армстронгом, наполягає на врахуванні зазначених особливостей і стверджує, що «рухи на кшталт ОУН, хорватських усташів і словацьких глінківців слід розглядати в межах окремого типу інтегрального націоналізму недержавних народів» [6, с. 9].

Також, на нашу думку, для адекватного вивчення історії українського націоналізму необхідним є широке врахування історичного контексту, який би брав до уваги тогочасні панівні практики держав, під владою яких опинилися українці, політичний розвиток тогочасної Європи в цілому, зокрема, особливості антибільшовицьких рухів.

Проте переосмислення спадку Другої світової війни в Україні ставить на порядок денний не лише питання жертв серед українців та політики ворогуючих сторін щодо України, але й аналізу політичного вибору та дій тих українців, які опинилися на боці виконавців військових злочинів. Одним із питань – викликом для національної пам'яті українців – є винищення польського населення Волині бійцями УПА у 1943–1944 роках, яке було особливо актуалізовано напередодні 70-річчя початку цих подій у 2013 р.

Загалом дискусія про визнання волинських подій геноцидом чи, у м'якшій формі, – «етнічними чистками» – черговий раз показує важливість «геноцидного дискурсу». На сучасному етапі становлення національної історичної пам'яті

він набуває особливого політичного контексту. Зокрема, мотив жертви інколи відіграє роль консолідаційного чинника, потужнішого за героїчний (хоча вони обидва є важливими складовими кожної національної культури пам'яті й національних міфів). Іншим болісним історичним питанням, з яким доводиться мати справу українській історичній науці, є питання участі української допоміжної поліції у каральних акціях проти партизан та, особливо, – проти євреїв під час актів Голокосту.

Ще однією формою опору встановленню чи поверненню радянської влади була еміграція українців – як після поразки Української революції 1917–1921 рр., так і наприкінці Другої світової війни – із контрнаступом Червоної армії й перед загрозою неминучих репресій (Друга та Третя хвилі української еміграції).

Серед представників Третьої хвилі еміграції, які залишили терени України наприкінці Другої світової війни (вчені нараховують до 200 тис. українців, які наприкінці війни опиналися у таборах для переміщених осіб в Німеччині та Австрії), помітну частку складали опозиційні радянській владі представники інтелігенції. Так, за даними Л. Винара, по війні в двох зазначених країнах знаходилося до 200 українських учених – вихідців як із Західної, так і з підрадянської України, а також представників міжвоєнної еміграції [2, с. 61]. Вони застосували свій інтелектуальний потенціал на користь України, проте поза її межами. Водночас їхній вибір на користь еміграції був формою ненавистливого спротиву радянській владі. Своєю чергою, остання, борючись із спробами вихідців із теренів СРСР у кордонах 1941 р. залишитись в Європі, застосовувала практики примусової репатріації своїх колишніх громадян, насамперед примусових робітників.

У самій Україні антирадянський спротив у післясталінські часи набув форми дисидентського руху.

Спадок тоталітаризму і сучасність

Коли майже чверть століття тому в 1991 р. радянський лад припинив існування у відносно мирний спосіб, здавалося, що він ніколи не повернеться, а радянський тоталітаризм став частиною минулого. Проте за цей час не лише його наслідки не були до кінця подолані, але й мають місце новітні приклади звернення до його практик – як у політиці, так і в історичній пам'яті. Більше того, відбуваються спроби відродження різного роду квазі-союзницьких об'єднань під егідою Росії, у новітній ідеологічній доктрині якої радянські моделі минулого поєднані з апологією Російської імперії та увінчані ідейною концепцією «руського міра». Важливу роль у цьому ідейному конгломераті відіграють поновлена апологія Сталіна та культ перемоги у «Великій вітчизняній війні», який в радянській ідеологічній системі займав одне з центральних місць в історичній пам'яті, а нині набув нових ритуальних форм. Усе це актуалізує проблему вивчення радянського тоталітарного спадку та пошуки шляхів його осмислення та подолання.

Причини багатьох процесів, які нині відбуваються, були значною мірою закладені ще в радянську добу – демографічні зміни, винищення (депортації) та переміщення населення, насамперед – створення проросійського анклаву в Криму та на Донбасі. Водночас підтримка, відкрита чи латентна, частиною українців проросійських настроїв, свідчить про певний успіх радянської колоніальної політики та наявність соціальних груп, які ототожнюють себе із радянським минулим. Отже, чимало процесів, закладених у радянський час,

мають не лише наслідки, але й відповідники у сьогоденні, що надає переосмисленню радянської спадщини не лише наукової ваги, але й суспільно-політичної актуальності. А той факт, що комунізм та його злочини, на відміну від націонал-соціалізму, досі не було засуджено офіційно, дозволяє сучасній Росії робити спроби пострадянської реставрації (не випадково В. Путін ще в 2008 р. назвав розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою XX ст.»).

Україні судилося відіграти особливу роль у подоланні тоталітарної та постколоніальної радянської спадщини, а а в ширшому історичному вимірі – долі імперії (російської, пізніше – радянської), яка не могла існувати без України. Свого часу Україна допомогла імперії сформуватися, нині, відстоявши свою незалежність та територіальну цілісність, вона може спричинити її розпад та остаточне розвінчання її ідеї.

У світлі сучасного російсько-українського протистояння історія Другої світової війни також набуває особливої актуальності та надає її аналізу нових наукових смислів. Війна, розв'язана Росією проти України, своєю ідейною риторикою немов би робить нас символічними учасниками попередньої війни. Адже використовується російською стороною «антифашистська» риторика символічно включає теперішню війну проти України в контекст попередньої, а мобілізаційні та ідеологічні стратегії, які використовує російська пропаганда, досить успішно актуалізують у свідомості громадян, народжених у СРСР, архетипи минулої війни, засвоєні у радянський час, стосовно «своїх» та «ворогів-фашистів», на роль яких нині призначено українців («бандерівців»).

На наше переконання, ситуація з подібним ідеологічним обґрунтуванням нинішньої війни проти України серед причин має недостатнє осмислення на пострадянському просторі уроків Другої світової війни, замовчування її важливих сторінок та їхню підміну офіційною міфологізованою картиною подій, «освячених» формулою правоти апіорі непідсудного «народу-переможця», який сучасна Росія отримала як радянську спадщину. Відбулася відносно легка заміна «братського міфу» про українців міфом про «бандеро-фашистів», який у такій спрощеній формі позначив для багатьох росіян картину того, що відбувається. Тому боротьба Росії з ідеями Майдану та критика протестних рухів в Україні набула «антифашистського» забарвлення. Таким чином, інформаційна війна ведеться за допомогою риторики, властивій радянській моделі пам'яті про Велику вітчизняну війну.

Цілком у рамках названого «символічного продовження» Великої вітчизняної війни міністр оборони Росії С. Шойгу порівняв анексію Криму Росією із його визволенням від нацистів, а російський медіа-пропагандист В. Соловйов описав цю подію словами відомої радянської пісні про День перемоги: «этот день мы приближали, как могли». У цьому ж руслі окупований сепаратистами Слов'янськ був оголошений «другою Брестською фортецею». Отже, мобілізаційна ідеологічна машина представляє «російську кампанію» в Україні як нову Велику перемогу, як продовження славетної боротьби з «фашистами» та «націоналістами», на ролі яких апіорі призначено всіх українців, що мають іншу політичну орієнтацію, ніж проросійська. У цьому ж контексті відзнакою сепаратистських рухів стали так звані «георгієвські» або гвардійські стрічки, які з'явилися як російський ідейний проект у 2005 р. (фактично як протиположність українським помаранчевим стрічкам – символом Майдану та Помаранчевої революції 2004 р.), вже тоді залучивши воєнний дискурс до

сучасного політичного протистояння. Нині ж нове значення цього символу набуло свого апогею, ставши виразом анти-української боротьби.

Відповіддю України на переосмислення подій Другої світової війни стала, зокрема, відмова від дискредитованих радянських символів пам'яті про неї та поява нових, близьких до загальноєвропейської традиції – червоної квітки маку як символу вшанування жертв війни під гаслом «ніколи знову» та позначенням війни як Другої світової (1939–1945), що стосовно України має більш реальне історичне підґрунтя – адже вона почалася саме з окупації СРСР Західної України у вересні 1939 р. Іншим важливим виявом переоцінки цих подій в українській історії є свого роду «лінгвістичний поворот» – заміна поняття «Великої Вітчизняної» на «радянсько-німецьку» війну як частину Другої світової.

Тому, на наше переконання, «символічне завершення» минулої війни можливе лише шляхом її неупередженого та різнобічного переосмислення, позбавленого ідеологічних фільтрів, яке б водночас якнайширше враховувало контексти, обставини та мотиви дій її бійців. Йдеться не про ревізію подвигів та звиняги її учасників, як це нерідко сприймають прибічники «традиційного» наративу Великої Вітчизняної війни, а про деконструкцію міфу, який тривалий час слугував не просто ідеологічною детермінантою дискурсу про Другу Світову війну загалом, але й фактично виконував методологічну функцію.

Цей радянський «переможний» військовий міф практично унеможлилював глибинний аналіз сутності Другої світової війни, який, натомість, було здійснено у західній соціогуманітаристиці. Зокрема, у ній поширилось сприйняття цієї війни передовсім як злочину проти людської природи, дегуманізації людини, наслідком чого стали спроби реалізації божевільних ідей світового панування та масові знищення людей за принципами національної, ідеологічної та іншої сегрегації. Не витримавши «випробування перемогою», радянський історичний міф Великої Вітчизняної війни наклав табу також на критичне осмислення ролі сталінського режиму в розв'язанні Другої світової війни та численних втратах у ході неї, що уможливило новітнє уславлення цього режиму.

На противагу позиції Росії, яка намагається применшити чи викривити роль України у Другій світовій війні, деякі західні інтелектуали, насамперед Тімоті Снайдер, наголошують, що без переосмислення ролі України у Другій світовій війні неможливо зрозуміти й сучасні процеси і політичний розвиток України, а також її роль на європейському континенті. А французький філософ Філіп де Лара вважає знаковим запрошення Петра Порошенка – на той час новообраного президента, який ще не вступив на посаду, – на церемонію 70-річчя висадки союзних військ у Нормандії як визнання України суб'єктом пам'яті та важливим учасником-та-жертвою війни: «Таке запрошення поклало край аномалії, яка існує від 1991-го. Україна і Білорусь – головні учасники війни проти нацистської Німеччини, тож мають повне право бути присутні на вшануванні, де представлені всі країни – союзники в боротьбі проти держав Осі» [9].

Водночас переосмислення подій Другої світової війни в Україні та поза нею нерідко стає частиною війни пам'ятей та інформаційного протистояння, а також відбувається у формі змагання за внесок у перемогу. Прикладом такої дискусії є також нещодавня заява міністра іноземних справ Польщі Гжегожа Схетини про те, що Аушвіц (Освенцим) звільняли українці. Він, поза сумнівом, намагався таким чином черговий раз підкреслити роль українців у війні за-

галом, проте найбільш продуктивним було б комплексне переосмислення досвіду Другої світової війни як трагедії українства та інших європейських націй, замість ведення конкурентної боротьби за розподіл ролей згідно радянського військового міфу. До позитивних прикладів переосмислення досвіду війни й практик тоталітаризму в цілому належить усе більша інтеграція Голокосту до офіційного наративу Другої світової війни в Україні; найчастіше це відбувається у порівнянні з Голодомором – як іншою формою геноциду, що мав місце в Україні в добу тоталітаризму.

Нині в Україні процес розриву з радянським минулим набув форм цілеспрямованої та законодавчо врегульованої політики – згідно прийнятих у квітні 2015 р. «декомунізаційних законів». Каталізатором такої політики стали події Євромайдану та російська агресія проти України, хоча повільний процес реконструкції радянських пам'яників та відмови від радянської топоніміки тривав і у попередні роки, починаючи від 1991 року. Проте очевидним є також те, що зміни у «ментальній картографії» сучасної України відбуватимуться повільніше, ніж в реальності, але і остання також потребуватиме більше часу та перехідного періоду, й, вочевидь, одних директивних рішень буде недостатньо.

Ще до початку офіційної декомунізації, мали місце її стихійні форми, що знаходили вияв, насамперед, у зруйнуванні радянських монументів, отримавши назву «війни пам'яників». Цей процес тривав останніми роками, особливо активізувавшись на початку 2013 р. [7]. Але під час Революції Гідності він вступив у нову фазу в формі «ленінопаду»: услід за поваленням пам'ятника Леніну в Києві 8 грудня 2013 р. загалом по Україні лише за період Євромайдану було зруйновано близько 50-ти пам'яників ідеологу більшовизму майже в усіх регіонах України, за винятком Сходу та частково Півдня. Останні були охоплені цим процесом дещо пізніше, але нині зазнають його уже на законодавчій основі. Загалом по Україні упродовж 2014 р. було поруйновано понад 500 пам'яників Леніну [5]. В умовах протистояння з Росією боротьба з пам'ятниками Леніну ввійшла у гостру фазу, отримавши додаткове семантичне забарвлення – протистояння російській агресії, яка має ідеологічне значення також у вигляді пост-радянського реваншу. У часи війни територія, вільна від постаті Леніна, а разом з тим, – і від зв'язків із радянським минулим, усе більше просувається на Схід України, охопивши, зокрема, Запорізьку, Дніпропетровську та Кіровоградську області.

Водночас у ситуації руйнування старих символів існує ризик заміни їх новими – тобто наповнення старих форм комеморації новим змістом. Така небезпека існує, особливо зважаючи на те, що вже нині має місце тенденція заміни радянських вождів національними, насамперед фігурою Степана Бандери, який є своєрідним антиподом Леніна у ідейному протистоянні історичних наративів, а зведені натомість пам'ятники йому – актами боротьби за маркування «ментального простору». Науковцями було неодноразово відзначена певна зовнішня подібність архітектурного представлення фігур обох вождів, що відповідають певним типологізованим образам ідейно-політичних лідерів. Тоді як справжнє осмислення тоталітарного минулого повинно полягати не у зміні постатей вождів, а у науковому осмисленні їхньої ролі та відмові від ідеологічних культів загалом, незалежно від політичних поглядів їхніх засновників.

Тож події, що відбуваються нині на Донбасі та довкола України в цілому, є продовженням реалізації радянських політичних традицій та мають з ними органічний зв'язок.

Власне, у сенсі осмислення та наукового аналізу нинішні спроби пострадянської реставрації надають подіям минулого особливу оптику. Навіть більше – вважаємо, що новітнє осмислення радянського тоталітаризму повинно відбуватися з урахуванням сучасних подій; і навпаки, адекватне розуміння радянського минулого може стати ключем до розгляду та відповідної оцінки тих процесів, які нині переживає українство.

1. Багрянний І. Чому я не хочу вертатись до СРСР? (1946).
2. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952 // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 60–70.
3. Долженков О. О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. – О.: [б. в.], 2000. – 194 с.
4. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик [авториз. пер. з англ.; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут Критики]. – К.: Критика, 2008. – 303 с.
5. За рік в Україні знесли 504 пам'ятники Леніну // УНІАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.unian.ua/society/1019235-za-rik-v-ukrajini-znesli-504-pamyatniki-](http://www.unian.ua/society/1019235-za-rik-v-ukrajini-znesli-504-pamyatniki-leninu.html)

- [leninu.html](http://www.unian.ua/society/1019235-za-rik-v-ukrajini-znesli-504-pamyatniki-leninu.html).
6. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті) роки. Нариси інтелектуальної історії. – К.: Критика, 2013. – 488 с.
7. Кобченко К. А. «Війна пам'ятників» в Україні: протистояння пам'ятей як (пере)осмислення національної історії // Війни пам'ятей та політики примирення. Зб. наук. праць / За заг. ред. В. Ф. Солдатенка. – К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. – С. 38–46.
8. Котляр Ю. В. Тоталітаризм в Україні. Рецензія на монографію: Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933) // Історичний архів. – 2011. – Вип. 6. – С. 166–167.
9. Де Лара Ф. Правда для історії // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Columns/50/111101>.
10. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському союзі (1923–1939 роки). – К.: Критика, 2013. – 639 с.
11. Поль Д. Німецька окупація України 1941–1944 у контексті Другої світової війни // Historians.in.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslizhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>.
12. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіном: монографія / Тимоті Снайдер; пер. з англ. Миколи Климчука та Павла Грицака. – К.: Грані-Т, 2011. – 447 с.

УДК 94(477)/94(4) «0375/1492»

Сергій Конча

Типологія етногенезу українців

На тлі соціокультурних перетворень та цивілізаційних процесів в середньовічній Європі розглядаються питання витоків та становлення українського етносу. Проводиться думка, що етногенез українців відноситься до типу етнічної консолідації під зовнішнім тиском та типологічно відповідає закономірностям формування іспанців, німців, англійців, литовців.

Ключові слова: український етнос, український народ, етногенез, закономірності етногенезу, історична типологія.

Sergij Koncha

Typology of Ukrainians' Ethnogenesis

In the paper the question of origin and formation of Ukrainian nation in the context of socio-cultural change and civilization processes of medieval Europe is considered. The author argues an idea that the ethno-genesis of the Ukrainians refers to type of ethnic consolidation under external pressure and meets the laws of formation of Spaniards, Germans, English People and Lithuanians.

Keywords: Ukrainian Ethnos, the Ukrainian People, Ethnogenesis, Ethnogenesis laws, Historical Typology.

Сергей Конча

Типология этногенеза украинцев

В контексте социально-культурных трансформаций и цивилизационных процессов европейского средневековья рассматриваются вопросы происхождения и становления украинского этноса. Проводится мысль о том, что этногенез украинцев относится к типу этнической консолидации под внешним давлением и типологически соответствует закономірностям формирования испанцев, немцев, англичан, литовцев.

Ключевые слова: украинский этнос, украинский народ, этногенез, закономірности этногенеза, историческая типология.

Питання походження українського народу хвилювало думку вітчизняних мислителів вже від часів появи київського «Синопису» та загадкової «Історії русів». Проте і досі не вироблено всебічно обґрунтованої науково та достатньо широко визнаної концепції або найзагальнішої схеми етногенезу українців. Думки, які нині висловлюються з цього приводу, коливаються від готовності визнати корені українців ще в трипільській культурі, тим самим опускаючи їх на сім тисяч років у минуле, до тенденції ув'язати постання українського етносу з часами визвольних змагань та піднесенням національної свідомості у XVII ст. [19].

Разом з тим, можемо констатувати, що погляди тієї когорти дослідників, які торкалися питань етногенезу українців, ґрунтуючись на достатньо зважених наукових позиціях і доволі широкому фактологічному матеріалі, сходяться в тому, що про виокремлення українського етносу можна говорити, починаючи приблизно зі зламів I – II тисячоліть (нашої ери) [30; 36; 5; 3, с. 129–175]. Частина авторів зміщує початок українства кількома століттями раніше цього часу [7; 14; 15;

16, с. 203–296], частина – кількома століттями пізніше [23; 29]. У цілому можна відзначити, що хронологічні рамки, у межах яких мав відбутися етногенез українців, можуть бути визначені V–VI і XV–XVI століттями*. Звичайно, тут ми говоримо лише про загальні орієнтири, встановлення яких не означає (як це часом подається в довідникових виданнях), що процес етногенезу тривав увесь цей історичний період.

Оскільки українці належать до слов'янської мовної родини, питання витоків українців невід'ємно пов'язані з перебігом історичного розвитку давніх слов'ян. З писемних та археологічних джерел відомо, що у V–VII ст. н. е. відбувалися процеси міграцій слов'ян та їхнього розселення просторами Східної, Центральної та, частково, Південної Європи. Як писемні джерела, так і дані порівняльного мовознавства

* Можна сказати з певністю, що намагання деяких романтично (або ж квазі-патріотично) налаштованих авторів відсунути походження українського народу в глибину доісторичного минулого, пов'язуючи його початки з трипільською культурою, не мають нічого спільного з науковими засадами дослідження етногенезу [15, с. 129–138; 19, с. 210–213].